

27. Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления. – Киев : Политиздат Украины, 1987. – 265 с.
28. Терновая Н. Внешкольные учреждения и атеистическое воспитание учащихся / Н. Терновая // Воспитание школьников. – 1986. – № 1. – С. 47–49.
29. Держархів Сумської обл., ф. П-5, оп. 18, спр. 5, арк. 17.
30. Держархів Рівненської обл., ф. П-91, оп. 30, спр. 17, арк. 28.
31. Державний архів Одеської області, ф. П-9, оп. 49, спр. 17, арк. 99.

Пхиденко И. Механизм осуществления антирелигиозной политики в школах Украины периода 70-х – первой половины 80-х гг. XX в. Рассматривается деятельность органов власти относительно создания специальной инфраструктуры для осуществления антирелигиозной политики в школах Украины в период 70-х – первой половины 80-х годов. Раскрываются пути и методы ее осуществления, механизм формирования атеистического мировоззрения учащихся. В связи с этим анализируется содержание и специфика мировоззренческих основ, формировавшихся советской системой образования, их последствия для становления личности с точки зрения соответствия принципам демократии и гуманизма. Делается вывод, что антирелигиозная политика лишала учащихся права на свободу мировоззрения, выбора отношения к религии, не вела их к пониманию того, что религия является частью мировой духовной культуры, а как следствие – не формировалась личность, которой присуще единство научных знаний, духовных и культурных ценностей.

Ключевые слова: антирелигиозная политика, мировоззрение, школа, религия, атеистическое воспитание, учащиеся.

Pkhidenko I. Ways and Methods of Antireligious Policy Implementation at the School of Ukraine in the Period of 70-ies – Early 80-ies of the 20-th Cent. The article considers the activities of the governmental bodies as to establishing special infrastructure aimed at the antireligious policy realization at the schools of Ukraine in the period of 1970-ies – early 80-ies. The emphasis is laid on the ways and methods of its implementation, methodology of formation of outlook of the pupils. The analysis of those processes is focused on the content and peculiarities of the outlook basis developed by the soviet system of education, its influence on the formation of a personality on the principles of democracy and humanism. The article brings to the conclusion that antireligious policy deprived pupils of the right for the freedom of outlook and choice of their attitude to the religion. The antireligious policy prevented pupils from understanding the importance of the religion as an integral part of the world culture. As a result the unity of scientific knowledge, spiritual and cultural values, a key characteristic feature of a personality, was destroyed and brought a lot of harm for that generation of pupils.

Key words: antireligious policy, outlook, school, religion, atheistic education, pupils.

УДК 342.3: 342.8(47+57)(091)

Ігор Підкова –

*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри давньої історії України та архівознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Парламентська опозиція в процесах суверенізації Української РСР: Народна рада і Всесоюзний референдум 1991 р.

Розглянуто роль і місце опозиційного парламентського блоку в політичних процесах в Українській РСР, спричинених намаганням радянського керівництва легітимізувати збереження «оновленої федерації» через Всесоюзний референдум 1991 р. Простежено політичні заходи Народної ради, спрямовані на консолідацію опозиційних середовищ, формування суверенізаційних настроїв у суспільстві й законодавче закріплення перспективи становлення України як суверенної демократичної держави.

Ключові слова: Українська РСР, Всесоюзний референдум 1991 р., Союзний договір, Верховна Рада України, Народна рада, парламентська більшість, республіканський суверенітет.

Постановка наукової проблеми та її значення. У грудні 1990 р. керівництво Радянського Союзу, занепокоєне суверенізаційними процесами в радянських республіках (у вищих ешелонах союзної влади вони були окреслені поблажливо-зверхнім терміном «парад суверенітетів»), ініціювало невідкладні заходи щодо стримування дезінтеграційних явищ і реформування союзної держави. Делегати IV з'їзду народних депутатів СРСР висловилися за уконституювання Союзу РСР як «оновленої федерації» [1, с. 1] і схвалили проведення референдуму з питання його збереження [2, с. 5]. Спроба московського центру після прийняття Декларації про Державний суверенітет України (липень 1990 р.) різко форсувати процес укладення нового Союзного договору, використавши при цьому механізм референдумної демократії, була сприйнята опозиційним парламентським блоком «Народна рада» як загроза утвердженню реального суверенітету республіки.

Аналіз у статті широкого кола питань, які протягом багатьох місяців збурювали політичне життя більшості союзних республік, підтверджує наукову актуальність дослідження. Спроби ж офіційного Кремля й сьогодні «всенародними референдумами» виправдати власні агресивні дії та анексію територій ще раз доводять суспільну значимість вивчення історичного досвіду маніпулювання громадською думкою, як це, під прикриттям інструментів прямої демократії, здійснювалося у березні 1991 р.

Мету статті становить дослідження впливу Народної ради на політичні процеси в Україні, спричинені рішенням Кремля щодо проведення Всесоюзного референдуму 1991 р. Політико-правова оцінка парламентською опозицією суті, змісту і процедури союзної ініціативи, реакція різних партійних середовищ та фракцій Народної ради на референдум, випрацювання спільної політичної лінії всіх демократичних сил щодо його проведення, пошуки Народною радою компромісу з політичними опонентами для захисту суверенних прав республіки, заходи щодо формування суверенізаційних настроїв у суспільстві та їх вплив на остаточні результати народного волевиявлення – це неповне коло питань, розгляду яких присвячено пропоновану статтю.

Аналіз останніх публікацій із цієї проблеми. Усі окреслені проблеми не знайшли належного висвітлення в роботах учених, які вивчали суспільно-політичні процеси в Українській РСР на переломі 1990-х років. У наукових розвідках окремих істориків (зокрема, О. Бойка, О. Гараня, В. Литвина, Г. Гончарука) [3] березневий референдум 1991 р. розглядався на широкому тлі розгортання політичних подій у республіці, тому й аналіз історико-правових особливостей його проведення обмежувався лише загальною характеристикою ставлення різних політичних сил до опитування й з'ясуванням його результатів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У січні-березні 1991 р. особливого гострі дебати у Верховній Раді Української РСР розгорталися між комуністичною більшістю «За суверенну Радянську Україну» та опозиційним парламентським блоком «Народна Рада» довкола двох проблем: проекту нового Союзного договору та ініційованого Москвою Всесоюзного референдуму щодо збереження Союзу РСР. Проект нового Союзного договору (т. зв. президентський варіант від 24 листопада 1990 р.) [4, с. 2–3] фактично зберігав за московським центром ті ж, якщо не більші, повноваження, котрі він мав за часів безроздільного панування адміністративно-командної системи.

Проект договору, запропонований Москвою, та питання союзного референдуму підтримали і ЦК Компартії України [5, с. 3], і частина депутатської комуністичної більшості. Один із її лідерів, секретар ЦК Компартії А. Савченко заявив: «Для нас це (Союзний договір. – І. П.) – ключова передумова реалізації інтересів республіки. За винятком запеклих реакціонерів, мілітаристів і мракобісів ніхто в світі не хоче послаблення Радянського Союзу» [6, с. 7]. Зорієнтованість керівництва КПУ на лінію Москви щодо майбутнього союзної держави підтвердив згодом і тодішній секретар ЦК КПУ Л. Кравчук, який згадував: «Гуренко (перший секретар ЦК КПУ. – І. П.) схилився до жорсткої схеми, яка передбачала той же Радянський Союз, тільки дещо підфарбований та з іншої назвою» [7, с. 80].

Запропонований М. Горбачовим варіант договору зазнав різкої критики з боку парламентської опозиції, оскільки майже всі його правові норми вступали у протиріччя з Декларацією про державний суверенітет. Більше того, народорадівці відзначали погіршення договірних умов порівняно із

Договором про створення СРСР 1922 р. Зокрема, у новій версії Договору не згадувалося про право виходу республіки-члена зі складу Союзу. «З таким проектом договору важко погодитись, – зазначав член опозиційної фракції О. Воробйов. – У порівнянні з договором 1922 р. тут закладені ті положення, яких навіть Сталін не зміг провести» [8, с. 5].

Під впливом агітаційно-роз'яснювальної роботи політичних сил, які тією чи іншою мірою виступали із незалежницьких позицій, у першу чергу депутатів від Народної Ради, вектор громадської думки все більше зміщувався у напрямку підтримки реального суверенітету. Результати соціологічних опитувань (грудень 1990 р.) у республіці свідчили, що 71 % респондентів схвалювали першочергове забезпечення суверенних прав України, а вже потім розгляд питання укладення Союзного договору [9, с. 7].

Юридичним інструментом, який, за задумом вищого радянського керівництва, легітимізував би збереження союзної держави й підтвердив кремлівський варіант Союзного договору, мав стати всесоюзний референдум, проведення якого було заплановано на 17 березня 1991 р. [10].

Народна рада однозначно висловилася проти проведення референдуму в республіці, підкреслюючи його юридичну неспроможність, і наголошувала на тому факті, що українська сторона не брала участі ні у процесі підготовки проекту Союзного договору, ні у виробленні порядку його схвалення. «Сам факт проведення референдуму без узгодження його проведення з республіками – це кричуща неповага до республік, – підкреслював голова постійної комісії з прав людини народодорадівець О. Ємець. – Центр дивиться на нас як на васалів, і це вже дуже неприємно» [11, с. 2]. Різко негативно висловився щодо референдуму і заступник голови Руху М. Порівський, який заявив, що референдум «є спробою Центру нав'язати республікам погіршений варіант унітарної імперії» [12, с. 88–89]. У своїх численних виступах на сесії і на засіданнях президії парламенту депутати-народодорадівці (В. Шишкін, С. Головатий, І. Заєць, В. Носов та ін.) доводили юридичну незаконність проведення референдуму з таким формулюванням (питання референдуму штучно об'єднували низку проблем: збереження «оновленої федерації», гарантування прав і свобод людини) та за запропонованою центром формулою.

Не маючи змоги, через протидію консервативного крила парламенту, взагалі заблокувати проведення союзного референдуму щодо збереження «оновленої федерації» (як це зробили парламенти республік Прибалтики, Вірменії, Грузії, Молдови) чи провести замість нього опитування щодо повної державної незалежності України (як пропонували Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, С. Хмара), Народна рада була змушена шукати політичний маневр, який би нівелював або принаймні мінімізував політико-правові наслідки прогнозованої перемоги Центру [13] й зберіг шанс на продовження боротьби за суверенну Україну. В цій ситуації єдиним можливим варіантом ставало досягнення компромісу з групою «суверен-комуністів», яку також навряд чи влаштовував варіант президентського проекту Союзного договору, що, за образним висловом Л. Кравчука, й надалі «відводив нам стан послушниць» [14, с. 18].

Проявом такого компромісу стала спроба ухвалити проект, за яким громадяни мали здійснити вибір між «оновленою федерацією» і «союзом радянських суверенних держав». Однак цей проект, який підготувала президія парламенту і підтримала Народна рада, не був схвалений депутатами. Провалилася й спроба «проштампувати» у Верховній Раді ініціативу Кремля, до чого активно схиляла однопартійців «ортодоксальна» частина більшості. Цього разу вже «суверен-комуністична» фракція «групи 239» (історико-публіцистична назва комуністичної більшості у Верховній Раді. – І. П.) відмовилася надати легітимності союзному референдуму, що могло свідчити лише про одне – остаточний розкол у рядах більшості на прибічників суверенітету і захисників інтересів московського центру.

Тож саме у ході дискусій щодо проведення референдуму і союзного договору відбулося остаточне розмежування двох головних крил у компартійному середовищі: «ортодоксального» (консервативного) на чолі з С. Гуренком і «суверен-комуністичного» («націонал-комуністичного») на чолі з Л. Кравчуком. Тонко вловивши тенденції послаблення всесоюзного центру і відчувши «смак влади», республіканський державно-партійний центр прагнув забезпечити собі якнайбільше свободи в прийнятті спочатку управлінських, а згодом і політичних рішень. Це і робило партійно-радянських

керівників усіх рівнів, за певних умов, потенційними союзниками демократичних сил у відстоювання інтересів республіки.

Компромісною формулою, яку запропонувала Народна рада [15, с. 2] і підтримали депутати парламенту (зокрема, більшості), стала пропозиція провести паралельне із союзним референдумом республіканське опитування щодо трансформування СРСР у «Союз радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України». У бюлетені, затвердженому Верховною Радою, було записано: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет?» [16, с. 312–313]. Тобто якщо Всесоюзний референдум мав визначити, чи бути СРСР як оновленій федерації, то республіканське опитування мало дати відповідь, яким Україна бачить майбутній Союзний договір. Аргументуючи таке рішення Верховної Ради, Л. Кравчук заявляв: «Є їхнє право, є наше право. Щоб не сказали, що ми пішли, як кажуть, коса на камінь, слід не втручатися у формулювання союзного бюлетня. Але ми не можемо далі закривати очі на те, що із нами не хочуть до кінця рахуватися» [17, с. 17].

Питання, які виносилися на всенародне опитування, викликали гостру політичну дискусію в республіці, одночасно висвітливши їх неоднозначне сприйняття в опозиційному таборі у цілому і в середовищі Народної ради зокрема. Якщо позиція Народної Ради щодо «горбачовського» бюлетеня була сконсолідованою, то рішення про проведення республіканського опитування стало каменем спотикання, яке виявило певні протиріччя у стані коаліційного об'єднання. Так, не підтримати жодне формулювання – ні запропоноване союзним центром, ні Верховною Радою УРСР – або бойкотувати референдум пропонував головний республіканець Л. Лук'яненко. Голова фракції УРП в Народній раді зазначав, що «якими б не були цифри, вони матимуть значення лише як показники настроїв населення. Тож покажімо, що серед цих настроїв є й такий, який вимагає повної незалежності України, і який проявляє себе бойкотуванням референдуму та словом “ні” в обох бюлетнях» [18, с. 5].

Закликала викреслити «Так» у союзному та республіканському бюлетенях і УРП [19, арк. 108–109]. Лідер радикальної фракції у Народній раді С. Хмара, на цей час уже в'язень Лук'янівської тюрми, з камери закликав до «бойкоту референдуму з питання імперського договору» і безстрокового політичного страйку [20, с. 168]. Ще один прихильник радикальних дій В. Чорновіл закликав відповісти «Ні» на питання республіканського бюлетеня й одночасно провести обласні плебісцити, на які винести питання про повну державну незалежність України. Ініціативу Л. Чорновола, голови Львівської обласної ради, підтримали голови двох інших галицьких обласних рад, а також делегати Галицької асамблеї [21, арк. 114]. Проте на сесії асамблеї із застереженнями щодо цієї ініціативи виступив депутат-народорадivecь від Рівненщини В. Червоний, який заявив: «Додатковий галицький бюлетень – не є необхідним незалежно від того, які там будуть питання. На Волині, а тим паче на Великій Україні ця ідея підтримки не знайде» [22, арк. 108].

Відповісти «Ні» на запитання союзного бюлетеня закликала громадян Демократична партія України, з чим погодилася і фракція партії у Народній раді. Відзначивши, що для досягнення головної мети ДемПУ – державної незалежності України – неминучий перехідний період, демократи підтримали ідею Співдружності Незалежних Держав як нового утворення на місці СРСР й одночасно закликали мешканців Галичини сказати «Так» на запитання і республіканського, і обласного бюлетенів [23, с. 2]. Подібну аргументацію й тотожну відповідь за всіма питаннями, з яких проводилися опитування, зайняла Партія демократичного відродження України і її фракція в парламенті [24, с. 1].

Висловила свою позицію і фракція безпартійних у Народній раді. Члени фракції звернулись до учасників референдуму із закликом залишити «Ні» у московському бюлетені й підтримати республіканський. «Відповідь “Так” в українському бюлетні, – зазначалося у зверненні фракції, – повністю не гарантує української державності, але відкриває дорогу до неї і дає нам шанс, втілюючи в життя Декларацію про суверенітет, до кінця виборювати Україну як державу» [25, с. 1].

У підсумку широкої внутрішньофракційної дискусії Народна рада ухвалила сконсолідовану заяву, в якій закликала відповісти «Ні» «унітарній державі під виглядом “оновленої федерації” й пропонувала підтримати ідею співдружності суверенних держав, в якій наша республіка могла б продовжувати боротьбу за повну самостійність» [26, с. 2].

Для забезпечення агітаційно-організаційної підготовки проведення березневого референдуму Народна рада здійснила низку кроків з метою формування блоку громадських організацій і політичних партій демократичного спрямування. Вже 19 лютого 1991 р. було створено комітет «Референдум:

Історичні студії

суверенна Україна» (увійшли представники ПДВУ, ДемПУ, НРУ, ПЗУ, УСДП, СДПУ, Товариства «Меморіал» та ін.), головою якого обрали народорадівця О. Ємця. У заяві комітет закликав громадян України сказати рішуче «Ні» на питання, сформульоване союзним парламентом [27, с. 2].

Перебудова національно-державного устрою СРСР за сценарієм М. Горбачова не влаштувала демократичні сили не лише України, але й інших республік. Одним із важливих політичних козирів Народної ради у дискусіях навколо Союзного договору і референдуму була позиція демократичних кіл Росії, зокрема Б. Єльцина, який у той час заявляв: «Починати треба не з Союзного договору, а з міжреспубліканських всеохоплюючих договорів, без будь-яких попередніх умов» [28, с. 4]. Маючи потребу заручитися підтримкою політичних союзників в опонуванні політиці центру, Народної рада, в основному її лівоцентристське крило (група ПДВУ), ініціювала формування міжреспубліканської коаліції партій і рухів демократичного спрямування на всесоюзному рівні.

У січні 1991 р. в Харкові за участю 31 делегації з 10 республік було створено Демократичний конгрес [29, арк. 34–35]. Головою його керівного органу – Консультативної ради – став О. Ємець. Учасники Конгресу визнали, що запропонований центром Союзний договір практично консервує унітарну структуру Союзу РСР, входить у суперечність не тільки з республіканськими деклараціями про суверенітет, а й навіть сьогоденним статусом республік. Конгрес прийняв спільну Декларацію і проект Договору про Співдружність Незалежних Держав. Харківський Конгрес запропонував провести замість союзного референдуму республіканські опитування, на які винести лише два питання: перетворення СРСР у Співдружність Незалежних Держав або збереження СРСР як єдиної федеративної держави. У випадку невдачі з проведенням республіканських референдумів, Конгрес, відкидаючи спроби бойкоту, закликав сказати «Ні» «оновленій федерації» [30, арк. 43–44].

Парламентська опозиція, відслідковуючи динаміку змін у настроях населення республіки щодо процесів суверенізації [31], намагалася заручитися якнайширшою публічною підтримкою своїх вимог. Члени Народної ради виступали ініціаторами проведення численних мітингів, демонстрацій, пікетів, лейтмотивом яких було гасло «Союзу – ні!». 10 і 16 березня 1991 р. в багатьох містах України та інших республіках відбулися координовані Консультативною радою Демократичного конгресу політичні акції «Ні» – на питання союзного референдуму» [32, арк. 114]. Зокрема, у переддень референдуму в Києві відбулася масштабна демонстрація під гаслом «“Ні” – оновленій федерації, “Так” – співдружності суверенних держав!» [33, арк. 7]. Для роз'яснення позиції Народної ради щодо майбутнього волевиявлення громадян агітаційно-інформаційні групи депутатів-народорадівців проводили масові заходи, на яких закликали проголосувати проти Всесоюзного референдуму і підтримати формулювання республіканського парламенту. Зокрема, 9 березня 1991 р. відбулися мітинги, організовані блоком «Демократична Одеса» в обласному центрі й Білгороді-Дністровському, на яких із критичними заувагами щодо нового Союзного договору виступив О. Ємець [34, арк. 54]. У подібних мітингах взяли участь народорадівці В. Філенко у Харкові [35, арк. 98], В. Колінець та Л. Горохівський у Тернополі [36, арк. 34–35], Л. Горохівський – у Миколаєві [37, арк. 8] та ін.

Масштабність протестних акцій опозиції викликала неабияке занепокоєння у ЦК Компартії України. У виступі по телебаченню С. Гуренко заявив: «Все чіткіше стає розмежування між прихильниками і противниками збереження нашої багатонаціональної держави. Чимало громадян ще не визначилося. Саме на цю частину населення орієнтовані різного роду політичні акції, до яких останнім часом вдаються ті, хто прагне будь-що відірвати Україну від Союзу» [38, с. 3]. Одночасно обкоми Компартії отримали вказівки організувати мітинги на підтримку ініціатив Москви, зокрема під лозунгами «За єдність і громадянську згоду, цілісність Союзу РСР» [39, арк. 7–8, 11].

На хвилі чергового загострення політичного протистояння у республіці 17 березня 1991 р. відбувся референдум, участь у якому взяло 31,5 млн осіб, що становило 83,5 % загальної кількості виборців, включених у списки. 70,2 % висловилися за збереження Союзу як оновленої федерації (загалом по СРСР – 76,4 %), а в Донецькій, Луганській, Миколаївській, Кримській областях – 85–88 % виборців. У Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях відповідно 16,4, 18,2 і 19,3 %, у Києві – 44,6 % [40, арк. 4]. У низці районів цих областей за «оновлену федерацію» висловилися лише 5–10 % виборців, а на багатьох дільницях, зокрема на Львівщині, питання союзного референдуму не підтримала жодна особа [41, арк. 117, 120]. Під час республіканського опитування про входження

України до складу Союзу на засадах Декларації про державний суверенітет позитивну відповідь дали 80,17 % громадян, що брали участь у голосуванні. Лише у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківських областях більшість висловилося «проти» [42, арк. 5].

Однак політики із двох протидіючих таборів зовсім по-різному аргументували й розставляли акценти при оцінюванні результатів народного волевиявлення. Знову, як і після безневних виборів, і опозиція, і правляча партія розглядали результати референдуму як свою перемогу. Опозиція брала до уваги лише наслідки республіканського опитування й стверджувала, що вони перекреслюють результати першого бюлетеня. У свою чергу ЦК КПУ заявляв, що «послідовна і тверда позиція – відповіді на запитання обох бюлетенів “Так” – дістала підтримку більшості народу України». Бачення ж ЦК Компартії меж республіканського суверенітету у майбутньому Союзі продемонстрував С. Гуренко, який на прес-конференції 19 березня 1991 р. відкинув потребу створення республіканської армії і запровадження українських грошей як атрибутів суверенітету, заявивши, що ці питання не визначають головного напрямку вирішення нагальних соціально-економічних проблем [43, с. 4].

Суть поточного моменту досить влучно охарактеризував нарадодорадivecь О. Сугоняко, який зазначав: «Політично, за бажанням, підсумки референдуму можна тлумачити як завгодно: і як підтримку Горбачова, і як підтримку Кравчука, і як підтримку незалежників. Але їх суть полягає в тому, що вони неоднозначні, як неоднозначна сама політична ситуація в імперії. І неоднозначність ця довго триматися не може: або центр силою придушить національні рухи і встановить “порядок”, або має відбутися організований, узгоджений між республіками демонтаж імперії. Посередині – хаос» [44, с. 3].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у березні 1991 р. союзне керівництво спробувало легітимізувати збереження СРСР через проведення Всесоюзного референдуму, що наштовхнулося на активну протидію демократичних сил у союзних республіках, зокрема в Україні. Парламентська опозиція у Верховній Раді – Народна рада – рішуче відкинула ідею збереження «оновленої федерації» й ухвалення цього рішення у ході всесоюзного опитування. Для дезавування справжніх цілей і можливих наслідків референдуму коаліційне об'єднання застосувало весь арсенал політичних засобів – від юридичного обґрунтування неспроможності подібних ініціатив Кремля до організації масових акцій протесту, що сприяло стійкому утвердженню у суспільній думці суверенізаційних настроїв.

Не маючи змоги на парламентському рівні заблокувати проведення референдуму, Народна рада досягнула компромісного рішення із суверен-комуністичним крилом парламентської більшості щодо проведення республіканського опитування, позитивний результат якого продемонстрував абсолютну підтримку населенням реального суверенітету України. Народна рада зуміла консолідувати зусилля різнопартійних опозиційних середовищ для проведення агітаційно-роз'яснювальної роботи, домоглася підтримки своїх політичних ініціатив демократичними силами на всесоюзному рівні, чим сприяла формування широкого антиунітаристського фронту боротьби.

Результати референдуму засвідчили швидку еволюцію суспільної думки у напрямку набуття республікою реального суверенітету, здатність політичної еліти до консолідації для захисту політичних інтересів. Попри схвалення населенням республіки на референдумі 17 березня 1991 р. ідеї «оновленого» СРСР, позитивна відповідь на додаткове питання, що його винесла на голосування Верховна Рада (про входження до Союзу на основі Декларації про державний суверенітет), надавала українському керівництву досить широке поле для політичного маневру у відносинах із центром, зокрема, дозволяла затягувати рішення про підписання нового Союзного договору. В рамках ж усієї державно-політичної структури СРСР, у якій непоступлива позиція окремих республік, що навідрізь відмовилися проводити Всесоюзний референдум і проголосили незалежність (нехай на цьому етапі й декларативну), значно посилювала позиції України, яка шляхом політичного зондування і лавірування намагалася забезпечити собі якнайширший суверенний статус.

Максимальне розширення меж реального суверенітету республіки й забезпечення гарантій його дотримання – ось у чому Народна рада вбачала своє головне завдання на цьому етапі розвитку політичного процесу в Україні.

Джерела та література

1. Постановление Съезда народных депутатов СССР «Об общей концепции нового Союзного договора и порядок его заключения» // Известия. – 1990. – 27 дек.
2. Четвертый Съезд народных депутатов СССР : стенографический отчет // Известия. – 1990. – 26 дек.
3. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів : Нац. акад. наук України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – 670 с.; Бойко О. Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Бойко. – К. : ПІЕНД, 2002. – 306 с.; Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.; Гончарук Г. Народний Рух України. Історія / Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.; Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
4. Договір про Союз суверенних республік (проект) // Голос України. – 1990. – 13 бер.
5. На засадах рівноправності. Виступ народного депутата Української РСР, першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуренка по Українському телебаченню 14 березня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 15 бер.
6. Савченко А. «Референдуму – так!» / А. Савченко // Голос України. – 1991. – 16 лют.
7. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.
8. Договір: за і проти: Інтерв'ю народного депутата О. Воробйова // Україна. – 1991. – 13 січ.
9. Мудрук С. Парадокси громадської думки / С. Мудрук // Голос України. – 1991. – 16 бер.
10. Рішення Верховної Ради СРСР від 16 січня 1991 р. про призначення референдуму і винесення на нього питання «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?»
11. «То за який же ми Союз?»: Інтерв'ю народного депутата України О. Ємця // Голос України. – 1991. – 1 лют.
12. Третя сесія Верховної Ради Української РСР. – Бюлетень № 13. – 1991.
13. Ще у грудні 1990 р. голова НРУ заявив, що «референдум про Союз РСР швидше всього дасть Центрові бажані результати, як і в цілому по країні, так і на Україні» (Драч І. Референдум дасть Центру бажані результати) / І. Драч // Ратуша. – 1990. – 27 груд.), а в січні 1991 р. В. Гриньов пророкував схвалення «горбачовського» питання 70 % українців // Держархів Харківської обл., ф. П.-2, оп. 207, спр. 721, арк. 28 / Стенограма засідання бюро Харківського обласного комітету партії от 8 лютого 1991 г.
14. Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука // Третя сесія Верховної Ради Української РСР. – Бюлетень № 14. – 1991.
15. Павленко М. Який референдум пропонує Народна Рада? / М. Павленко // Вечірній Київ. – 1991. – 7 лют.
16. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 р.» // Відом. Верховної Ради Української РСР. – 1991. – 19 березня. – С. 129.
17. Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука // Третя сесія Верховної Ради Української РСР. – Бюлетень № 14. – 1991.
18. Лук'яненко Л. Двічі – «Ні!» / Л. Лук'яненко // Голос України. – 1991. – 16 бер.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2905 / Про прес-конференцію УРП з приводу референдуму 17 березня 1991 р. Інформація ЦК КПУ.
20. Див.: Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2899 // Ухвала Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад «Про проведення 17 березня обласних референдумів».
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2899 // Про об'єднану сесію Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних Рад народних депутатів 16.02.1991 р. Інформація ЦК КПУ.
23. Заява Демократичної партії України про референдум 17 березня 1991 р. // Літературна Україна. – 1991. – 14 бер.
24. Референдум: позиції партій. Лідери новостворених партій щодо Союзного договору і референдуму 17 березня // Вечірній Київ. – 1991. – 13 лют.
25. Як голосуватимуть безпартійні депутати? // Вечірній Київ. – 1991. – 12 бер.
26. Звернення до народу України // Літературна Україна. – 1991. – 7 бер.
27. Заява Комітету «Референдум: суверенна Україна» // Голос України. – 1991. – 19 лют.
28. Третя сесія Верховної Ради Української РСР. – Бюлетень № 40. – 1991.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905 // Об учредительной конференции «Демократического Конгресса». Інформація ЦК КПСС от 5 февраля 1991.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905 // Совместная Декларация политических партий, организаций и движений – участников «Демократического Конгресса».
31. Зокрема, якщо у кін. 1990 р. за негайне підписання Союзного договору висловлювалося 24 % опитаних киян і 45 % вважали, що його можна підписувати лише після того як Україна стане незалежною державою, то в

- лютому 1991 р. за підписання Союзного договору висловлювалися 23 % (з них 50 % стояли на конфедеративних позиціях) і вже 57 % висловилися за те, що договір можна підписувати лише після набуття Україною реального суверенітету // Залізник Г. Вибір буде свідомим? / Г. Залізник, С. Мудрук // Вечірній Київ. – 1991. – 15 бер.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2905 // Матеріали Консультативного совета Демократического конгресса, Москва, 2–3 марта 1991 г.
 34. Архів Української республіканської партії, спр. 58 // «Різне», «Чорноморський вісник». – 1991. – 1–15 бер.
 35. Держархів Харківської обл., ф. П.-2, оп. 207, спр. 722 // Стенограмма заседания бюро Харьковского областного комитета партии от 22 марта 1991 г.
 36. Держархів Тернопільської обл., ф. 1, оп. 39, спр. 137 // Про організаторську і політичну роботу партійних комітетів по підготовці і проведенню референдуму СРСР в Тернопільській області.
 37. Держархів Тернопільської обл., ф. р-3447 (Тернопільська обласна організація УРП), оп. 1, спр. 1 // Віхи діяльності обласної організації Української республіканської партії.
 38. На засадах рівноправності. Виступ першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуценка по Українському телебаченню 14 березня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 15 бер.
 39. Держархів Харківської обл., ф. П.-2, оп. 207, спр. 722 // Стенограмма заседания бюро Харьковского областного комитета партии от 26 февраля 1991 г.
 40. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 28, спр. 120 // Відомості про результати всенародного голосування (референдуму СРСР) по Українській РСР 17 березня 1991 р.
 41. Див.: Держархів Львівської обл., ф. П.-3, спр. 1003, арк. 117 // Довідка про референдум 17 березня по Мостиському району; Держархів Львівської обл., спр. 1003, арк. 120 // Довідка про референдум 17 березня по Нестерівському району та ін.
 42. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 28, спр. 120 // Відомості про результати опитування населення Української РСР 17 березня 1991 р.
 43. Референдум пройшов. Що далі?: Нотатки з прес-конференції першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуценка // Голос України. 1991. – 21 бер.
 44. Сугоняко О. Від перебудови до суверенітету України / О. Сугоняко // Літературна Україна. – 1991. – 23 трав.

Пидкова И. Парламентская оппозиция в процессах суверенизации Украинской ССР: Народная Рада и Всесоюзный референдум 1991 г. Исследуется роль и место оппозиционного парламентского блока «Народная рада» в политических процессах в Украинской ССР, вызванных стремлением советского руководства легитимизировать сохранение союзного государства через Всесоюзный референдум 1991 г. Изучена политическая ситуация в республике накануне проведения мартовского плебисцита 1991 г. Проанализирована реакция различных партий и общественно-политических организаций на инициативу московского Кремля, освещаются шаги Народной рады по формированию суверенизационных настроений в обществе, консолидации оппозиционного лагеря и созданию антиунитаристского фронта демократических сил как на республиканском, так и на общесоюзном уровне. Установлено, что благодаря поиску компромиссных решений с оппонентами в парламенте удалось воплотить политические инициативы Народной рады, направленные на становления Украины как суверенного демократического государства.

Ключевые слова: Украинская ССР, Всесоюзный референдум 1991 г., Союзный договор, Верховная Рада Украинской ССР, Народная рада, парламентское большинство, республиканский суверенитет.

Pidkova I. The Parliamentary Opposition on the Way to Ukrainian SSR Sovereignty: Narodna Rada and Soviet Union Referendum in 1991. In December 1991, the Soviet government, anxious about disintegration processes in the soviet republics, initiated measures to maintain the Soviet Union as a federal state. All attempts of the official Kremlin to force signing of the new Union treaty and legitimize the process through the mechanism of the referendum democracy was perceived by oppositional parliamentary bloc "Narodna Rada" as a real threat to the sovereignty of Ukraine. For the disavowal of the true aims and consequences of the referendum for independence of the Republic, the coalitional association used the whole arsenal of political means. They included not only scientific substantiation of the legal insolvency of similar initiatives of the Kremlin but also organization of mass protests that contributed to the strengthening of sovereignty mood in the public opinion. Narodna Rada was able to consolidate most of oppositional parties and a part of sovereign-communist wing of the parliamentary majority around the idea of alternative republican plebiscite, the result of which showed the absolute public support of the sovereignty of Ukraine.

Key words: Ukrainian SSR, Union treaty, federal state, Narodna Rada, sovereign republic.